

ਭੂਮਿਕਾ

ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਲਬਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਅਣਖ ਦੀ ਚਿਣਗ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਆਗੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਪੁਜਾਰੀ ਅਤੇ ਖਤਰੀ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ ਸੁਲਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਬੀਰਤਾ ਨੇ ਮੁੜ ਕਰਵਟ ਲਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਨਿਰਭੈ ਅਤੇ ਸਿਰਲੱਖ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਤਲਵਾਰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫੜੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਇਨਕਲਾਬ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਜ਼ੁਲਮ, ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬੋਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧੇ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ-ਭੈਅ ਦੇ ਸੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਖਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਤੇ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਅਣਖ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ, ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਯੋਗਤਾ, ਆਯਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਲਈ ਕੋਸਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਅਣਖ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੀਰ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਮੱਧਕਾਲੀ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ

ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਇਕ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੂਰਬੀਰਾਂ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜਿਆ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਾਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਉਨਤਾਲੀ ਵਾਰਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ-ਕਾਵਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ, ਸ਼ਰਧਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਉੱਘਾ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੀ ਕਲਾਮਈ ਜੁਗਤਾਂ-ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਆਚਰਨਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਕਲਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਉਲਾਰਾਂ, ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰੂੜੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ, ਜਾਤੀਵਾਦ, ਲੂਣ ਹਰਾਮੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿੰਦਕਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਬਰ ਹਾਕਮਾਂ, ਜ਼ਾਲਮਾਂ, ਮੂਰਖਾਂ, ਨਿੰਦਕਾਂ ਅਤੇ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਾਂ ਵਿਰੁਧ ਡਟ ਜਾਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖੋਂ ਕਲਾਮਈ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ

ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਰੋਕਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਲ ਹੋਈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾਮਈ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਸਾਰਥਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਛੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਯਥਾਰਥੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਰੂਪ ਵਿਧਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਿਵੇਂ ਅਕਤਾਂਸ਼ੀਅਲ ਮਾਡਲ, ਰੂਪਵਾਦੀ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤੀ (ਪੂਰਬੀ) ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਅਰਥ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ, ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸਿਰੇ ਖੜ੍ਹਨਾ ਨਾ ਮੁਮਕਿਨ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਾਖੰਡ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ (Putative) ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਅਰਥ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਤਮ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਆਤਮ ਵਿਚ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਰੋਸ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਅਰਥ ਵਿਉਂਤ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪਾਸਾਰ, ਕਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਤਾ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੱਥ ਤੇ ਕੱਥ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਸੰਜਮ ਮਈ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਬਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਅਰਥ-ਵਿਉਂਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕਾਲਕ ਅਤੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ, ਦੂਹਰੀ ਅਰਥ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ

ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚਲੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਰੂਪ-ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਬਕ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਖੀਰਲੇ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਨਵੇਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰੋਸ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ, ਮਾਨਵੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਦਰਭ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਜਟਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਦਿਆਂ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤ ਦਾ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਮਾਰਥੀ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵਾਰ-ਤੁੱਕਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਦੁਹਰਾਓ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਓ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਲਿਖਕੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਮੂਲ ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ

ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਧਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠਾਣ ਦਾ ਇਕ ਸਫਲ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਕੋਈ ਪੰਝੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਨੌਕਰੀ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਕਿਵੇਂ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹੀ ਸਲਾਹ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਾ ਕੱਢ ਸਕਿਆ ਪਰ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਦਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਰੀਝ ਬਣ ਕੇ ਜਗਮਗਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪਰਾ-ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਰਹੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਮੰਨ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਮਿਹਨਤ ਤਾਂ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ, ਬਾਕੀ ਜਿੰਨਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜਾਈ ਅਤੇ ਨਿੱਘੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਹ ਡਾ. ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਮਾਂ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ

ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਜਵਾ ਦਾ ਸੁਚੱਜੀ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਸਦਾ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਰਹਾਂਗਾ।

ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦਾ ਵੀ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸੁਚੱਜੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੁਲਵਾਨ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿਰਸਾ, ਮੌਜੂਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਵੀ ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਤਬੀਅਤ ਨੇ ਸਦਾ ਮੇਰੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।

ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਰਗੇ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸਹਿ-ਕਰਮੀ ਰਹੇ ਪ੍ਰੋ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਮੇਰੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਿਆ। ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖਣ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਹਿ-ਕਰਮੀ ਡਾ. ਹੇਮ ਨਾਗਪਾਲ ਅਤੇ ਡਾ. ਅਰੁਣ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ, ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ-ਇਛਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ

ਮੈਨੂੰ ਚਿੰਤਾ-ਮੁਕਤ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਸਮਝਦਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਪੁੱਤਰੀ ਸੁਖਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਪੁੱਤਰ ਇੰਦਰਜੋਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਬਜੋਤ ਸਿੰਘ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਮਾਣ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਿਆਂ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ, ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਸਾਮਗਰੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਸ. ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ-ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖੋਜ-ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਮਿਤੀ: 10-01-2019.

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ

(ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ)